

Відгук

офіційного опонента д. і. н., доцента Борщевича Володимира Трохимовича
на дисертацію Сичевського Антона Олександровича
«Старообрядницькі громади на Житомирщині у 1945-1991 рр.»,
представлену на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі
спеціальності 07.00.01 – історія України

Дисертація Сичевського Антона Олександровича присвячена дослідженню внутрішнього устрою старообрядницьких громад Житомирської області в 1945-1991 рр., аналізу умов та обставин провадження радянськими державними органами антирелігійної політики щодо них

Значний вплив етноконфесійних процесів на політичний та культурний розвиток України, а також використання релігійного чинника в сучасному геополітичному конструюванні посилюють важливість досліджень, присвячених історичній трансформації «інших» за віросповіданням та етнічною приналежністю людських спільнот, особливо в локальному вимірі.

Сичевський А. О. обрав об'єктом уваги старообрядницькі громади Житомирської області у післявоєнний радянський період. Він перший, хто наважився дати відповідь на питання щодо релігійної та національної ідентичності росіян-старообрядників Житомирщини і зусилля, яких докладали ці громади для її збереження в умовах радянської антирелігійної політики. Завдання це складне через обмежену кількість історичних джерел, значну закритість представників старообрядницьких громад у комунікаціях із зовнішнім світом.

Здобувач поставив у роботі низку завдань, які послідовно розв'язує на належному дослідницькому рівні: якою є специфіка віросповідних основ та в чому особливості обрядово-культової практики існуючих напрямків старообрядців; окреслення побутових та морально-релігійних звичаїв і традицій цієї релігійно-національної спільноти; реконструювання мережі старообрядницьких громад й демонстрація динаміки й тенденцій змін кількісних і якісних характеристик; показати склад духовних провідників

Древлеправославної церкви та інституту наставників поморської та феодосіївської згод на Житомирщині; охарактеризувати керівну вертикаль старообрядницьких громад; з'ясувати соціально-матеріальне становище і фінансову діяльність старообрядців; встановити яким же інструментарієм користувався тоталітарний радянський режим у боротьбі із старообрядцями та їх духовними лідерами; простежити акції режиму зі зняття старообрядницьких громад з реєстрації; назвати ті державні органи, котрі забезпечували руйнування мережі старообрядницьких громад Житомирщини. Потрібно зауважити, що поставлені завдання були доволі успішно реалізовані здобувачем у науковому дослідженні.

Структура дисертації, представленої на здобуття наукового ступеня, відповідає заявленим меті та завданням. Окрім обов'язкового розділу, присвяченого історіографії, джерельній базі та теоретико-методологічним засадам, у роботі маємо три основних частини. Спочатку автор дає розуміння віросповідних основ старообрядництва та їх практичної реалізації в духовних практиках та повсякденні. В третьому розділі подано характеристику церковних структур, їх діяльності, наявному сакральному майну. Завершальною частиною дисертації став аналіз радянської релігійної політики в її практичному застосуванні щодо старообрядників Житомирської області. І тут здобувач продемонстрував наполегливість дослідника, прагнення досягнути істину, що знайшла відображення в документах різного походження.

У першому підрозділі першого розділу дисертант пропонує розділити наявну історіографію за проблемно-хронологічним порядком на три групи: 1) радянську; 2) зарубіжну; 3) сучасну вітчизняну. Досягнення радянських дослідників автор характеризує за роботами І. Узкова, В. Лаптьонка, Ф. Гаркавенка, А. Катунського, В. Міловідова та інших. Незначна кількість праць з теми в радянський період пояснюється впливовістю старообрядців серед населення колишнього Радянського Союзу. Режим у перші післявоєнні десятиліття звертав основну увагу на найчисельніші релігійні спільноти, нейтралізація яких забезпечувала втілення відповідних внутрішньополітичних проектів.

Зарубіжна історіографія представлена лише сучасними працями російських, білоруських й одного польського дослідника. Натомість доробок вітчизняних дослідників упродовж років незалежності окреслено більш повно. Автор справедливо виокремлює праці В. Войналовича, П. Бондарчука, С. Жилюка, Л. Паніної, С. Таранця, І. Сінельникова. Загалом, проаналізувавши наявні праці з теми дослідження, автор прийшов до справедливої думки, що відсутні комплексні узагальнюючі роботи з історії старообрядництва на Житомирщині.

На чотирьох з половиною сторінках другого підрозділу першого розділу здобувач подає опис джерельної бази дослідження. Запропонований поділ на неопубліковані та опубліковані документальні дані не вповні оптимально надається для класифікації джерел, використаних для написання дисертації. Лаконічно також сказано про опубліковані документи і матеріали.

Теоретико-методологічні засади дослідження викладені в третьому підрозділі першого розділу. З його змісту випливає, що здобувач взяв за основу фундаментальні положення, напрацьовані російськими дослідниками. Побіжно згадується Б. Андерсон. Можливо, саме його концептуальні напрацювання в сфері формування ідентичностей потрібно було повніше використати для вибудови теоретико-методологічних основ дисертації. Позитивною стороною цього підрозділу є також устійнення автором термінології. Здобувач схиляється до використання усталеної узагальнюючої дефініції «старообрядці», але зауважує, що члени етнорелігійної спільноти називали себе «старовірами» або «дервлеправославними християнами». Автор справедливо приходить до висновку про співіснування цих термінів у синонімічному ряді з найбільш уживаною назвою «старообрядці».

Другий розділ дисертації присвячено обрядово-культурній практиці та побутовому життю росіян-старообрядців. Обґрунтованим рішенням стала характеристика специфіки віровчення, богослужіння і сімейно-шлюбних відносин у громадах різних течій старообрядців. Описуючи систему приписів, норм та обрядів віруючих, автор подає відмінні та спільні риси віровчення, релігійного світогляду й поведінки представників поморської, феодосіївської,

білокриницької згод та єдиновірців. Важливими є зафіксовані особливості духовних практик, влаштування сакральних об'єктів, характеристика інституту священства, тлумачення норм сімейного життя. Необхідно зауважити, що аналіз обрядово-культової практики та побутового життя росіян-старообрядців побудовано в значній мірі на основі опублікованих досліджень XIX – початку XX ст.ст. Серед цих праць – книги православних авторів. Чи завжди вони були позаконфесійними? В тексті відчутна потреба підкріплення узагальнень і висновків емпіричним матеріалом із життя старообрядців Житомирщини 1945 – 1991 рр. Особливо це помітно в другому підрозділі другого розділу, де описано духовні практики старообрядців. Компенсує цей дефіцит кількісний вимір требовиконань. Здобувач належно опрацював статистичні джерела і подав узагальнюючу картину здійснення треб у старообрядницьких громадах. Автор констатує, що кількість хрещень, вінчань та поховань упродовж 1945 - 1991 рр. мала ознаки негативних тенденцій – кількість таїнств постійно скорочувалась. Наприкінці радянського періоду на Житомирщині старообрядці здійснювали лише поховальні церемонії, а хрещення і вінчання зафіксовані в поодиноких випадках.

Значний науковий потенціал містить частина дослідження, присвячена звичаям та традиціям як виявам етноконфесійної ідентичності. Автор зазначає, що, незважаючи на зростання російської національної меншини в Житомирській області, частка старообрядців у ній невпинно зменшувалась (з трьох до майже половини відсотка). В умовах іншонаціонального середовища суттєвим був вплив української мови на рідну для старовірів російську. Асиміляційні процеси виявились достатньо сильними. Попри це старообрядці усвідомлювали свою релігійну і національну відрубність. Іншість спостерігалась і в естетичних смаках, зокрема, щодо одягу й зовнішнього вигляду, кулінарних уподобаннях, етики поведінки. Важливим є твердження про ігнорування старовірами радянських засобів масової інформації. Вони вважали радіо і телебачення диявольським. Таке табу між тим посилювало шанси старообрядців у боротьбі із атеїстичною пропагандою. Режим мав обмежений інструментарій секуляризації громад старовірів.

У третьому розділі дисертації Сичевський А. О. ґрунтовно досліджує внутрішньоцерковне становище старообрядницьких громад Житомирської області. Передовсім, окреслено мережу громад старовірів. У 1945 р. на Житомирщині функціонувала п'ята частина усіх громад УРСР. До зареєстрованих потрібно додати 9 підпільних об'єднань вірних, котрі діяли в семи населених пунктах шести районів області. Мережу «релігійного підпілля» автору вдалось реконструювати завдяки історико-етнографічним експедиціям та польовим дослідженням серед старообрядців. Прикметно, що віруючі житомирської попівської громади мали 27% чоловіків і 73% жінок у своєму складі. Більшість із них були людьми середнього і старшого віку.

Важливим чинником збереження релігійної ідентичності, на думку здобувача, була географічна віддаленість громад старообрядців від транспортних комунікацій та культурно-економічних центрів. Це розташування консервувало їх світоглядний та побутовий розвиток. Не змогли кардинально порушити усталений ритм життя ні радянські школи, котрі відкрито в селах, ні комсомольські чи комуністичні осередки. Така ситуація тривала до другої половини 50-х рр. До 1961 р. на території Житомирської області припинила існування білокриницька згода. Відвідуваність церков та молілень була високою до середини 1960-х рр. Вже в 70-х помітний значний відтік дітей та молоді, а також стала виразною кадрова криза духовенства. За сорок шість років радянської влади мережа старообрядницьких громад Житомирської області скоротилась майже на дві третини.

Важливе місце в житті старообрядницьких громад посідало духовенство. Автор стверджує, що в перші післявоєнні роки старовіри мали достатнє забезпечення кадрами священників та наставників. Не оминули старообрядницьке духовенство конфліктні ситуації з віруючими. У білокриницькій громаді Житомира старовіри неодноразово висловлювали обурення священниками, котрі призначались вищим церковним керівництвом. Так, священник П. Селезньов практично не цікавився справами громади, а більше дбав про власні матеріальні інтереси. Щоб замінити священника голова

житомирської громади навіть апелював до обласного уповноваженого у правах релігійних культів.

Особливою виявилась ситуація із забезпеченням наставниками феодосіївських громад. Рівень світської освіти наставників був низьким, але це особливо не перешкоджало їх релігійній діяльності. Громаду передовсім цікавили знання наставниками догматів і правильного здійснення обрядів. Старообрядницьке духовенство демонструвало стійкість у релігійних поглядах. Зафіксовано лише один випадок наміру наставника поморської згоди перейти в попівство і священика білокриницької згоди – в РПЦ. Кадрова криза стала очевидною наприкінці 70-х рр. і загострилась у 80-х рр. Було втрачено переємність духовних кадрів.

Позитивне враження справляє підрозділ, присвячений персональному складу керівних органів старообрядницьких громад та їх фінансовій діяльності. Запроваджена радянською владою система «двадцятки» змусила старообрядців формально визначити актив і подбати про розподіл повноважень. Це позитивно вплинуло на інституційний розвиток громад, але й одночасно дало режимові інструмент впливу на життя старовірів. Автор зазначає, що у складі керівних органів громад перебували представники робітництва й селянства без вищої освіти. Це опосередковано свідчить про інтелектуальний та творчий потенціал лідерської групи релігійного об'єднання. Промовиста й вікова характеристика членів «двадцятки» - переважно пенсіонери.

Фінансова діяльність релігійних громад перебувала під особливим контролем радянського режиму. Матеріальна самодостатність вірних нівелювала усі антирелігійні заходи влади. Малочисельність громад старообрядців була причиною того, що обласний уповноважений у справах релігій розпочав відслідковувати фінансові потоки громад лише з середини 60-х рр. Особливістю матеріального забезпечення старообрядницьких громад була повна відсутність фінансування із церковних центрів. Знаючи про складну фінансову ситуацію керівництво вимагало регулярних відрахувань на утримання єпархіальних органів. Єдиними джерелом фінансування потреб громад стали пожертви вірних. І навіть ці скромні матеріальні ресурси

привертати увагу радянської влади, котра під виглядом внесків у різні фонди фінансово виснажувала старообрядців.

До здобутків автора потрібно зарахувати детальну характеристику культових будівель та майна старообрядницьких громад. У періоди релігійної відлиги старообрядці навіть покращували ситуацію із забезпеченням молитовних будинків. У ситуаціях, коли сакральні споруди вилучала влада вірні облаштовували молільні в приватних будинках, а ікони, богослужбову літературу й інше церковне начиння приносили з власних домівок.

Четвертий розділ дисертації розкриває партійно-державну релігійну політику та особливості її реалізації відносно старообрядницьких громад Житомирської області. До середини 50-х рр. старообрядницькі громади Житомирщини перебували поза системою прямих антирелігійних заходів радянської системи. Лише з 1954 р. режим розгорнув повномасштабну антирелігійну кампанію, котра сягнула апогею в 1960-1961 рр. Місцеві органи влади відіграли в цій кампанії безпосередню роль. Сільське, районне та обласне партійне та радянське керівництво своїми рішеннями та діяльністю зумовили переслідування духовенства, вірних, домоглися закриття церков, мінімізації релігійної активності. Інтенсивний наступ на старообрядців припинився лише в другій половині 70-х рр. Громади, котрі пережили антирелігійну кампанію змогли відстояти своє право на існування. Трагічною виявилась доля старообрядницьких храмів, а мережа старообрядницьких громад у результаті радянської антирелігійної політики за двадцять років скоротилась на 74%.

У висновковій частині дисертації узагальнено результати дослідження. Висновок дисертанта обґрунтований і впливає із здійсненої наукової роботи. Він чіткий, логічний, відповідно аргументований.

У списку опублікованих праць за темою дисертації названо 7 статей у фахових виданнях, одну публікацію в закордонному журналі, тези й матеріали наукових конференцій. Головні положення дослідження оприлюднені в доповідях і повідомленнях на багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, семінарах.

Належно оцінюючи дисертацію, водночас, висловимо кілька зауважень:

1. Необхідно дати ширшу характеристику джерельної бази із застосуванням більш оптимальної класифікації.
2. Переконливіше обґрунтувати вибір територіальних меж дослідження.
3. Характеристика шлюбно-обрядових традицій старообрядців у значній мірі побудована на матеріалах кінця XIX – початку XX ст.ст., а де ж тоді матеріали з періоду 1945-1961 рр.?
4. Незрозумілим є використання терміну «православна ортодоксія».
5. Характеризуючи духовні практики старообрядців автор підкріплює сказане прикладами із дослідження польського автора.
6. Кількісний вимір требовиконань побудований винятково на матеріалах, зібраних радянським уповноваженим. Наскільки ці дані відображають дійсність?
7. У дисертації автор нічого не сказав про вплив ендогамних шлюбів на фізичне здоров'я нових членів громад і, можливий, вплив на чисельність старообрядців.
8. На сторінках дисертації присутня надмірна деталізація. Цю інформацію можна узагальнити у формі таблиць і графіків.
9. Фрагментарно розкрито роль жінки в житті старообрядницьких громад Житомирщини.
10. Чи насправді добровільними були фінансові відрахування старообрядників у фонд підтримки червоної армії?
11. Схематично охарактеризовано партійно-державну релігійну політику, котра не лише зводилась до атеїстичної пропаганди.

Однак наші зауваження та побажання жодним чином не впливають на загальне позитивне враження від дослідження.

Дисертація А. О. Сичевського є завершеною науковою працею, отримані результати обґрунтовані, очевидна їх наукова новизна. Зазначене дає підстави

для присудження Сичевському Антону Олександровичу наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України.

15 жовтня 2015 р.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, доцент,

голова Рівненського обласного відділення

Товариства «Меморіал»

Борщевич В. Т.